

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

# Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, [www.reprorecht.nl](http://www.reprorecht.nl)) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, [www.cedar.nl/pro](http://www.cedar.nl/pro)).

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.*

[info@boomamsterdam.nl](mailto:info@boomamsterdam.nl)  
[www.boomuitgeversamsterdam.nl](http://www.boomuitgeversamsterdam.nl)

# Christendemocratisch burgerschapsidee strijdig met de mythe van eigen verantwoordelijkheid

*Christendemocratische partijen in Europa hebben hun identiteit verloochend door het neoliberale begrip ‘eigen verantwoordelijkheid’ te omarmen. ‘Eigen verantwoordelijkheid’ is slechts een instrument in de hervorming van de verzorgingsstaat. Maar het christendemocratisch begrip van burgerschap is gebaseerd op een integraal beeld van de geschapen mens. Deze mens is van ‘onschatbare waarde’, in staat om zichzelf te transcenderen, om de haat, nijd en het geweld – het kwaad – in zichzelf tot naastenliefde om te vormen. De omvorming van mensen tot burgers zou de essentie moeten zijn van christendemocratische politiek.*

---

door Ringo Ossewaarde & Roshnee Ossewaarde-Lowtoo

---

Ringo Ossewaarde is als socioloog verbonden aan de faculteit Management en Bestuur van de Universiteit Twente. Roshnee Ossewaarde-Lowtoo is als promovenda verbonden aan de Tilburg School of Catholic Theology van Tilburg University.

DE HUIDIGE NEDERLANDSE, EUROPESE, EN WESTERSE CONTEXT maakt het vraagstuk van burgerschap wederom dringend. Met name in tijden van crisis, lijden en verval is politieke betrokkenheid met een bonum commune, of gemeenschappelijke waarden, zoals de democratie zelf, hard nodig.<sup>1</sup> Democratie en burgerschap, en andere waarden, zoals vrijheid, rede en liefde, dreigen door de doorgaans technocratische oplossingen om crises te bezweren, hun betekenis te verliezen. Deze ontleding van

waarden wordt doorgaans als ‘nihilisme’ aangeduid. Nihilisme, zo stelt de katholieke filosoof en theoloog Paul Valadier vast, leidt tot een doorgeschooten individualisme, tot het normaliseren van eigenbelang, en tot een soort van nieuw sektarisme.<sup>2</sup> Crisis maakt het immers meer verlokkelijk om heil en zekerheid te vinden in religieus fundamentalisme, bijvoorbeeld in de sektarische identiteitspolitiek van islamisten of van extremistische evangelische bewegingen. Het genormaliseerde eigenbelang wordt belichaamd door het neoliberalisme, dat in zekere zin een vrucht is van het nihilisme, een ethos van overleven.<sup>3</sup> Daarom kunnen slechts ‘overlevers’, de succesvolle aangepasten of de sterken in een liberaal discours van eigen verantwoordelijkheid gedijen.

In deze bijdrage betogen wij dat de uitdaging van het christendemocratische burgerschap tweeledig is. Enerzijds gaat het om het herstel van het burgerschap en de democratische politiek, die in het neoliberale discours van eigen verantwoordelijkheid, zoals dit de afgelopen decennia tot ontwikkeling is gekomen, worden gemarginaliseerd.<sup>4</sup> Anderzijds gaat het om het hervinden van het specifiek christendemocratische karakter van burgerschap. Christendemocratisch burgerschap, net als andere vormen van burgerschap, dient verworven te worden. Geen mens is als burger geboren, behalve op papier: de mens moet burger worden. Christendemocratische politiek is geen machtsspel, en beslist geen noodzakelijk kwaad, maar betreft de kunst om een democratische samenleving te scheppen waarin de mens van jongs af aan de mogelijkheid heeft om zich om te vormen tot burger, en ja, om verantwoordelijkheid voor zo’n samenleving te kunnen dragen. De oorsprong van de mens als schepsel en de bestemming van de mens – of roeping van de mens – is datgene wat de richting van christendemocratische politiek en de aard van christendemocratisch burgerschap bepaalt. Juist omdat van de mens wordt gezegd dat hij in staat is zichzelf om te vormen, is het mogelijk om überhaupt in christendemocratisch burgerschap te geloven. De onvoorwaardelijke liefde voor God is de kracht van de burger die het mogelijk maakt om het goede te zoeken en na te streven. Het probleem van het neoliberale discours van eigen verantwoordelijkheid is dat het deze mogelijkheid in de weg staat. Daarom beginnen we ons be-toog met een kritiek op dit discours.

#### HET NEOLIBERALE DISCOURS VAN EIGEN VERANTWOORDELIJKHEID

Eigen verantwoordelijkheid is een notie die vaak door politici, van rechts tot links, wordt uitgesproken. Politici als Bill Clinton, Tony Blair, Jan Peter Balkenende en Mark Rutte hebben de notie veelvuldig gehanteerd. In de partijprogramma’s van D66, VVD, CDA, ChristenUnie en PvdA, en in vele

beleidsdocumenten is eigen verantwoordelijkheid verworden tot een centraal begrip. Of het nu gaat om veiligheidsbeleid, gezondheidszorg of om sociale zekerheid, de notie van eigen verantwoordelijkheid is altijd wel ergens terug te vinden.<sup>5</sup> De nadruk op eigen verantwoordelijkheid kan de indruk wekken dat er uiteindelijk recht wordt gedaan aan het verstand en de politieke bekwaamheid van burgers, en dat deze niet al te veel betutteld worden. De populariteit van eigen verantwoordelijkheid heeft echter een andere, minder nobele en meer pragmatische oorsprong, namelijk de noodzakelijke hervorming van de verzorgingsstaat in de afgelopen drie decennia. De pragmatische, wellicht onontkoombare, noodzaak om te bezuinigen, te reorganiseren en te hervormen krijgt met het begrip ‘eigen verantwoordelijkheid’ een morele lading. Een gedegenereerde cultuur van ‘afhankelijkheid’ wordt ermee doorbroken. Was het maar waar dat eigen verantwoordelijkheid zou kunnen bijdragen aan de vorming van een democratische samenleving waarin mensen tot goede burgers kunnen groeien.<sup>6</sup> In plaats daarvan gaat het bij eigen verantwoordelijkheid om het afbreken van collectieve solidariteitsarrangementen, opdat mensen vanuit de eigen kracht maatschappelijke problemen kunnen oplossen, eigen risico kunnen dragen, of een eigen bijdrage aan het terugbrengen van kosten kunnen leveren.

Dit neoliberale discours kan niet worden losgekoppeld van wat wij elders als de manifestatie van een antidemocratische geest hebben getypeerd.<sup>7</sup> Democratie, burgerschap en verantwoordelijkheid worden na-

*Door het neoliberale discours worden democratie, burgerschap en verantwoordelijkheid van hun politieke essentie ontdaan*

melijk ontdaan van hun morele en religieuze betekenis, en van hun politieke essentie. In het neoliberale discours komt de hoop tot uitdrukking dat er ooit een tijd zal komen waarin er geen democratische politiek en burgerschap meer nodig zullen zijn, omdat alle menselijke behoeften door de markt vervuld

zullen worden. Met deze hoop wordt een specifiek mensbeeld onderschreven. De neoliberale mens is van nature een homo economicus, die wordt geacht om ondernemend, competitief, innoverend, netwerkend, consumerend en doelmatig gedrag te tonen. De eigen verantwoordelijkheid is de verantwoordelijkheid van deze homo economicus, die verantwoordelijk wordt gesteld voor zijn economische (wan)prestaties, voor de gevolgen van zijn producties en consumpties. De samenleving waarin deze homo economicus opereert is een markt. Het neoliberalisme heeft imperialistische neigingen: de normen, wetten, praktijken, netwerken en machtsbolwer-

ken die geldig zijn voor de markt worden als universeel beschouwd.<sup>8</sup> Met andere woorden, de gangbare stand van zaken in de markt wordt de norm voor al die gemeenschappen en kringen van de samenleving die zo worden gekoesterd in het christendemocratische denken.

Staat en samenleving – inclusief wetenschap, universiteit, kunst, familie, kerk, stad, vakbond – vormen, in het neoliberale denkkader, de ondersteunende organen van de markt als bron van werelds leven. Daardoor worden de verschillende aarden en roepingen van deze verschillende organen van een samenleving miskend of ronduit ontkend. Begrippen als subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring, die in het christendemocratische denken zo'n centrale plaats innemen, verliezen in het neoliberale discours hun betekenis. Eigen verantwoordelijkheid krijgt immers de morele betekenis van het in strijd met anderen moeten zorgen voor eigen geld en goed, waarbij de democratische samenleving ondergeschikt wordt gemaakt aan deze competitiedrift. Burgers worden hier overgeleverd aan allerlei anonieme krachten, zoals ontwikkelingen op financiële markten of technologische ontwikkelingen, en toch worden zij geacht om zichzelf te redden. Europese waarden als democratie, vrijheid en rechtvaardigheid, mede gevormd door het christendom, kunnen niet worden verwezenlijkt als de normen van de markt maatgevend worden. Deze politieke waarden kunnen vandaag de dag slechts worden gerealiseerd door burgerschap in een democratische samenleving. Kortom, vanuit het christendemocratische gedachtegoed moet de neoliberale notie van eigen verantwoordelijkheid worden verworpen, omdat zij geen christelijk en geen democratisch begrip is. En inderdaad, in het *Program van Uitgangspunten* (1993) 'wijst het CDA een samenleving af, waarin burgers gestimuleerd worden om toe te geven aan consumentisme'.

#### DE CHRISTENDEMOCRATISCHE NOTIE VAN GESPREIDE VERANTWOORDELIJKHEID

In het *Gemeenschappelijk Urgentie Program 1971-1975* van de CHU, KVP en ARP worden de uitdagingen met betrekking tot mens en samenleving als volgt verwoord: 'Het bewaren van Gods schepping voor vernietiging en het voorkomen, dat de mens een speelbal wordt van economische of politieke macht, een willoos voorwerp van wetenschap en techniek. Zijn bestemming is immers het dragen van eigen verantwoordelijkheid als mens en medemens, die naar het beeld van God geschapen is.' Deze mens is echter een schepsel, een relationeel wezen dat zich ontplooit in verschillende vormen van samenleven. Daarom, zo wordt in *Wat echt telt*, het CDA-verkiezingsprogramma van 1994-1998, geformuleerd, draagt deze mens verantwoordelijkheid, 'niet omwille van het pure eigenbelang, maar vanuit

een betrokkenheid met de medemens en de leefomgeving'. De verantwoordelijkheid waar het CDA het over heeft is een 'gespreide verantwoordelijkheid' die onlosmakelijk verbonden is met het beeld van de mens als uniek schepsel, van onschatbare waarde, en met de waarden gerechtigheid, solidariteit en rentmeesterschap.<sup>9</sup>

Gespreide verantwoordelijkheid betekent dat gemeenschappen en kringen zelf over het gezag en de macht beschikken om vanuit hun eigen essentie een eigen unieke bijdrage aan het omvormen van mensen tot burgers en dus aan de samenleving te geven. Deze gemeenschappen en kringen hebben het door God gegeven recht en de plicht om volgens hun eigen wetten en normen te functioneren. Dit betekent ook dat de verschillende essenties (aard of natuur) van deze verschillende dimensies van het sociale leven erkend worden. Om deze reden is een christendemocratie niet te verenigen met soevereine staatsvorming; soevereiniteit betekent dat een overheid de macht krijgt om haar politieke wil op te leggen, waarmee zij gemeenschappen en kringen aan zich kan onderwerpen.<sup>10</sup> De katholieke politiek denker Jacques Maritain stelde daarom voor om het soevereiniteitsbeginsel te schrappen.<sup>11</sup>

Gespreide verantwoordelijkheid kan niet worden uitgeoefend in een samenleving waarin de wetten van een soeverein de dienst uitmaken. Gespreide verantwoordelijkheid wordt uitgeoefend in gemeenschappen en soevereine kringen die, vanuit hun eigen gegeven normen en wetten – normen en wetten die gebonden zijn aan de specifieke, unieke aard van gemeenschappen en kringen – de goddelijke schepping beheren. Voor christendemocraten is de basis voor het vertrouwen in een democratie theologisch. De idee van het democratisch volk is geïnspireerd door de idee van Gods volk van de 'armen van geest'. Zij is gegrondvest in het geloof dat allen dezelfde humaniteit dragen, en dat allen over de nodige rede (verstand) beschikken om het lot van hun samenleving te kunnen bepalen. De voorwaarde 'arm van geest' is een waardevolle toevoeging aan een vorming van een democratische samenleving in een crisiscontext waarin anonieme krachten, machtsmisbruik en gezagscrises de waarden van democratie, publieke gerechtigheid en menselijke waardigheid voortdurend dreigen te devalueren.

#### GESPREIDE VERANTWOORDELIJKHEID EN CHRISTENDEMOCRATISCH BURGERSCHAP

Binnen het christendemocratisch gedachtekader wordt burgerschap uitgeoefend binnen gemeenschappen en kringen die als doel hebben om de vernietiging van Gods schepping te voorkomen. Gods schepping wordt vernietigd door een soevereine staat of een markt die zijn eigen normen,

wetten en praktijken oplegt aan gemeenschappen en kringen die hem niet toebehoren. Een dergelijke macht van buiten de gemeenschap of van buiten de eigen kring moet daarom worden weerstaan. Dit is de eerste uitdaging van christendemocratisch burgerschap. De passage uit Mattheüs 4 is hierbij leidend. Als Jezus Christus wordt verleid met het aanbod om alle wereldse koninkrijken en alle pracht en praal van de wereld te bezitten, weerstaat hij deze macht waarmee hij zich de hele wereld had kunnen toe-eigenen. Het kunnen weerstaan van een dergelijke duivelse macht, van de verleiding, is slechts mogelijk als burgers over innerlijke kracht beschikken.<sup>12</sup> Deze innerlijke kracht komt tot uitdrukking in naastenliefde, tezamen met andere deugden, zoals hoop (op verlossing), geloof, moed, gematigdheid, rechtvaardigheid en prudentie. Dit zijn de deugden die het mogelijk maken dat gemeenschappen en kringen kunnen sublimeren in het dienen van God door burgerschap. De katholieke politiek denker Alexis de Tocqueville stelt dat op deze manier de *civitas terrena* en de *civitas Dei* – mens en God – met elkaar verenigd kunnen worden.<sup>13</sup>

Abraham Kuyper bekritiseerde het liberalisme van denkers als John Stuart Mill, die nadrukkelijk het soevereiniteitsbeginsel aanhangen, juist omdat het liberalisme van de soevereine staat dit sublimeren in de weg stond. ‘Gaarne erken ik dat het Liberalisme ernstige pogingen aanwende om de lagere volksklasse te ontwikkelen. Maar wat bood het aan de lagere klasse? Lezen, schrijven, rekenen! En wat ontnam het haar? Geloof, levensmoed en zedelijke veerkracht’, zo schreef Kuyper tegen het liberale gedachtegoed.<sup>14</sup> De weg naar morele en politieke deugdzaamheid, van geloof, levensmoed en zedelijke veerkracht, is een politiek proces van groei en omvorming. Een werkelijk democratische samenleving maakt het cultiveren en de praktijk van de zojuist genoemde deugden, en daarmee van florierende gemeenschappen en kringen, mogelijk. Tegelijkertijd kan er geen democratische samenleving zijn zonder deugd-zame burgers, dat wil zeggen, zonder burgers die bereid zijn om de weg

der zelfkennis, zelfkritiek en transcendentie (omvorming) te gaan.<sup>15</sup>

De essentie van een christendemocratische politiek is de omvorming van mensen tot burgers. Een dergelijke politiek impliceert te allen tijde een strijd tegen een macht die beheerst, tegen een macht – soe-

*De essentie van een christendemocratische politiek is de omvorming van mensen tot burgers*

vereine staat of wereldmarkt – die zijn normen oplegt. Volgens Johan Huizinga is deze vrijheidsstrijd de essentie van de Nederlandse natie: ‘Denkt over de vrijheid niet lichtvaardig. De meeste staten van Europa hebben hun

vorming te danken aan een beginsel van heerschappij. Er zijn er maar enkele, die aan ene strijd om vrijheid hun bestaan en hun wezen danken. Een ervan is Nederland. Vrijheid, hoe eng ook verstaan, is de gist van onze natie geweest. Laat Nederland met het kostbaar erfgoed van vrijheid voorzichtig zijn.<sup>16</sup> De uitdaging waar de christendemocratie op dit moment voor staat is niets minder dan het weerstaan van al die neoliberale machten die lak hebben aan de naastenliefde, het burgerschap en gemeenschappen met hun bijbehorende gezag en gespreide verantwoordelijkheden. Zoals Kuyper, tezamen met Herman Schaepman, eens streed tegen het liberalisme. Daarom begint deze strijd met een radicale kritiek op het principe en de toepassing van ‘eigen verantwoordelijkheid’, wat ook wel een zelfkritiek zou kunnen zijn.

#### Noten

- 1 Charles Taylor, *A Catholic modernity? Charles Taylor's Marianist Award lecture*. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- 2 Paul Valadier sj, *Détresse du politique, force du religieux*. Parijs: Éditions du Seuil, 2007.
- 3 Christopher Lasch, *The minimal self. Psychic survival in troubled times*. Londen: Pan Books, 1984.
- 4 H.D. Tjeenk Willink, *Niet de beperking, maar de ruimte. Beschouwing over democratie en rechtsstaat*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers, 2012, p. 20.
- 5 Ringo Ossewaarde, *Eigen verantwoordelijkheid. Bevrijding of beheersing?* Amsterdam/Den Haag: swp/rmo, 2006.
- 6 M. Ossewaarde, ‘Calling citizens to a moral way of life. A Dutch example of moralized politics’, *Human Affairs* 20 (2011), nr. 4, pp. 338-355.
- 7 Ringo Ossewaarde en Roshnee Ossewaarde-Lowtoo, ‘De opmars van de antidemocratische geest’, *Tijdschrift voor de Sociale Sector* 4 (2012), pp. 15-18.
- 8 Colin Crouch geeft aan dat die machtsbolwerken bovenal netwerken van grote ondernemingen betreffen. Zie Colin Crouch, *The strange non-death of neoliberalism*. Cambridge: Polity Press, 2011; M. Ossewaarde, ‘The new welfare-welfare state. Challenges to the sociological imagination’, *Irish Journal of Sociology* 19 (2011), nr. 1, pp. 132-149.
- 9 Zie *Gespreide verantwoordelijkheid. Een christen-democratische bijdrage aan de discussie over de economische orde. Rapport van een commissie van de wetenschappelijke instituten van KVP, ARP en CHU*. Den Haag: CDA, 1978.
- 10 M. Ossewaarde, ‘Settling the “social question?”. Three variants of modern Christian social thought’, *Journal of Markets and Morality* 14 (2011), nr. 2, pp. 301-317.
- 11 Jacques Maritain, ‘The concept of sovereignty’, *The American Political Science Review* 44 (1950), nr. 2, pp. 343-357.
- 12 M. Ossewaarde, ‘Tocqueville’s Christian citizen’, *Logos* 8 (2005), nr. 3, pp. 40-66.
- 13 Ossewaarde 2005.
- 14 Abraham Kuyper, *Het sociale vraagstuk en de christelijke religie*. Kampen: Kok, 1990, p. 62.
- 15 Alexander Passerin d’Entrèves, *The notion of the state. An introduction to political theory*. Oxford: Clarendon Press, 1967; Eric Voegelin, *The new science of politics. An introduction*. Londen: The University of Chicago Press, 1987.
- 16 Willem Otterspeer (red.), *De hand van Huizinga*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009, p. 417.